

Társadalmi válaszüton (kapitalizmusról és szocializmusról)*

1989-et írunk. Társadalmunk a forrongó útkeresés állapotában van. Belső fejlődésünk ellentmondásai és a külső kihívások hatására olyan sorskérdések kerültek előtérbe, amelyekre többféle válasz lehetséges. A különböző elméleti iskolák, szervezett és szerveződő politikai erők lázasan igyekeznek programba önteni a válság leküzdésére vonatkozó elképzeléseiket. Válaszüton vagyunk tehát.

Ezt a lapot néhányunknak az az egybecsengő eltökéltsége hívta életre, hogy a sorskérdéseinket érintő válaszok keresésével hozzájáruljunk egy baloldali alternatíva elméleti-ideológiai megalapozásához. A válság leküzdésének olyan útját keressük, ami egy demokratikusabb, humánusabb és hatékonyabb, valóban közösségi társadalom felé vezet.

Ebben a szándékban egyik vagyunk. Ami a konkrét témákat illeti, álláspontjaink hol egybecsengnek, hol kiegészítik egymást, s gyakran vitáznak is egymással. Nem akarjuk ez utóbbit kiküszöbölni – de még leplezni sem –, hiszen nincsenek „kész” válaszaink. Közös gondolkodásra, együttműködésre, a lehető legszélesebb spektrumú párbeszédre törekszünk.

Krausz Tamás: Abban ma mindenki egyetért, hogy Magyarországon akut válsághelyzet van. A válság pedig alternatívákat magában foglaló helyzet. A kérdés az immár: milyen választási lehetőségek kínálkoznak számunkra? Meggyőződésem, hogy egy igazi baloldali álláspont nem térhet vissza a sztálinizmushoz. Nemcsak azért, mert szembekerülne társadalmunk túlnyomó többségének érdekeivel, akaratával, de azért sem, mert ez a válság jelentős mértékben éppen társadalmunknak a sztálinizmustól örökölt alapszerkezetében gyökerezik. És különben, mint ezt mostanában már a Szovjetunióban is kimondják: a sztálinizmus, az apparátusok kiterjedt uralma, voltaképpen jobboldaliság. Mert mi volt a forradalom eredeti célja? Éppen az, hogy ezeket az apparátusokat társadalmi ellenőrzés alá vonja. És ma is ez van napirenden.

* Az interjú az *Eszmélet* 1. számához készült, de végül megszerkesztetlenül maradt és akkor nem került közlésre. A szerkesztőségi beszélgetés rövidített változatát most, 25 évvel később közzétesszük mint kordokumentumot. A beszélgetést Benkő Judit vezette.

A válság a sztálinizmus folytathatatlanságára figyelmeztet, de nem mindegy, hogy meghaladására milyen módon kerül sor. Ebben a meghaladásban alternatíva mutatkozik, de a technokrata reformerek által képviselt fő irány döntően a gazdaság piacosításától várja a megoldást. A piacot – a közhiedelemmel ellentétben – a sztálini korszakban sohasem szüntették meg. Az sem közismert, hogy az államilag „kifosztott” kolhoz miatt a paraszt a sztálini időkben is a háztájiból élt: változó körülmények között, de piacra – hol „fekete”, hol államilag szabályozott piacra – termelt. Tehát volt piac, csak eltorzított formában. Sztálin mindennek elméleti kifejezést is adott, 1952-ben híres-hírhedt munkájában, „*A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban*” című írásában – bár kevésbé artikulált módon – kifejtette, hogy a szocializmus elidegeníthetetlen része az áruterelés és a piac. A sztálinizmus jelentős mértékben különbözik a „tisztá” piaccgazdaságtól, de a sztálinizmus tagadását mégsem a piaccgazdaság jelenti.

Sztálin óta a politikai szisztéma így-úgy módosult. Nagyon jelentős módosulás például, hogy a politikai apparátusoktól a hatalom jelentős része – vagy legalábbis bizonyos része – átkerült a gazdasági apparátusokhoz. Ugyanakkor ez történelmileg tekintve nem igazán jelentős módosulás. Az apparátus egyik csoportjától a másikhoz tolták át fokozatosan a hatalmat. De a sztálini eredetű politikai mechanizmusok és hatalomgyakorlási szerkezet ma is létező dolog. Ennek a hatalomátvitelnak a része a piaccszocializmus elképzelés is.

Az igazi gondom az, hogy a piaccszocializmus olyasmi, mint a „szocializmus egy országban” sztálini koncepciója: ugyanolyan pragmatikus, és lényegében ugyanolyan irányú eltérés az eredeti marxi modelltől. Ebben a piaccszocialista koncepcióban nem az a kérdés, hogy az egyének miféle képességekkel rendelkeznek és milyen tevékenységeket tudnak ellátni, hanem az az első kérdés, melyik az a gyár, ahol egy adott egyénnel valamilyen pillanatnyi hiány kitölthető. Tehát nem az individuum az érdekes, hanem csak az, hogy valamiféle terméket létre tud hozni. De nem csupán ez az egyetlen logika létezhet.

A döntő kérdés éppen az, hogy mi válthatja fel a sztálini eredetű struktúrát. Lukács György már 1968-ra tisztázta, hogy a pusztán a gazdaságra szorító reformok nem lehetnek életképesek, mert a társadalom nem szétszabdalható „valami”, hanem egymással szervesen összefüggő, szétválaszthatatlan szférák (gazdaság, politika stb.) egysége: totalitás. Ezért jutott arra a helyes következtetésre, hogy a sztálini eredetű diktatórikus fejlődéssel és a tisztán piaccorientált gazdasággal szemben létezhet olyan harmadik lehetőség, ami meghaladja az „állam kontra piac” hamis dilemmáját, és rátér az önkormányzati társadalom – a tulajdonképpeni szocializmus – megvalósításának elméleti előkészítésére.

A nagy veszélyt abban látom, hogy a kelet-európai pártvezetés kezd felzárkózni egy modern bürokratikus állam kiépítésének koncepciójához. Ez azért probléma, mert olyan új apparátusokat fog létrehozni, amelyek

– felhasználva a modern technika és tömegkommunikáció leghatásosabb eszközeit – éppen ezeknek a viszonyoknak az alapszerkezetét tudják majd konzerválni. Éppen a rossz dichotómiát: az apparátusuralom és a piac kettősségében.

A valóban progresszív baloldali gondolkodásnak nézetem szerint ma az lehet a kérdésfeltevése: biztos, hogy csak ez az út van? Biztos, hogy a sztálinizmustól csak a lobbizást legalizáló többpártrendszeres polgári liberalizáció irányába távolodhatunk? Biztos, hogy a modern hatalomgyakorlásnak csak a bürokratikus államcentralizmus egyik vagy másik válfaja a lehetséges útja? Biztos, hogy a marxizmus – csak azért, mert a sztálinizmus és formaváltozatai lejártak – már halott? Nem biztos. Ki kellene próbálni: hátha mégsem halott, hátha vannak még lehetőségei a mai körülmények között. Ezt persze csak társadalmi viszonyaink vizsgálatával és átalakításával lehet kipróbálni. S ha ennek nekifogunk, mindjárt beleütközünk például abba, hogy a fejlődésünkre vonatkozó hivatalos válaszok egyoldalúan ökonomisták és sosem terjednek ki a társadalom egészére. Van olyan gazdasági logika, amelyben az infláció jó dolog. Van olyan, amelyben a munkanélküliség hasonlóképpen jó dolog. De azt is meg kell nézni, kinek jó a munkanélküliség és az infláció, és miféle logika az, amiben ez jó. Lehetséges, hogy itt egy egész gondolkodásmódra kell rákérdezni, alternatívát keresve vele szemben. Vagyis, úgy látom, az országot és mai világunkat többé-kevésbé közvetlenül érintő gondok, problémák hosszú sorára adandó válaszok koherenciája, belső összefüggései mentén lehet egy korszerű baloldaliságot előbb elméletileg-ideológiailag, s aztán politikailag kikristályosítani.

Véleményem szerint a jelen körülmények között a társadalmi-gazdasági öngazgatás feltételei még nincsenek meg teljes egészükben. Ezért közvetlenül, reális célként egy olyan többszektorú gazdaság tűzhető ki, amelyben a társadalmi gazdálkodás, a valóságos társadalmi – tehát nem állami – tulajdon lehetőségei is jelen vannak. Szükség van a magánszektorra is, amennyiben – a teljes önkormányzás feltételeinek hiányában – ez a szféra átvezető szerepet tölthet be a gazdaság felülről kiépített centralizmusának a lebontásához.

Tütő László: A szocializmus egy többértelmű, különböző tartalmakra használt kifejezés: elméletet, mozgalmat és társadalmi formációt egyaránt jelent. A megfogalmazott szocializmusképek és a hozzájuk kapcsolódó társadalmi-politikai mozgalmak elképzelése, törekvése nagyon különböző. Beszélünk „utópikus”, „kispolgári”, „tőkés”, „feudális” szocializmusról, „munkás-”, „proletár-”, „államszocializmusról”, „keresztény-” és „agrárszocializmusról” stb. – és ezek a típusok is számottevően differenciáltak, eltérő alesetekre tagolódnak.

Világos, hogy meg kell különböztetni egymástól a „létező szocializmust” és a világtörténelmi (formációelméleti) értelemben vett szocializmust, hiszen az előbbi – részben, de nem kizárólag történelmi okok miatt –

csaknem olyan távol áll az utóbbtól, mint a létező egyházak a bibliai kereszténységtől. A világtörténelmi értelemben vett szocializmusról-kommunizmusról jószerével egyetlen biztos elméleti ismeretünk lehet: olyan társadalomalakulat, amely a tőkésnél termelékenyebb gazdálkodási rendszert (termelési módot) valósít meg. E nélkül minden következetes társadalmi humánusra való törekvés – az anyagi feltételek hiányában – csak bizonytalanul érvényesül, sebezhető marad. Ennek a – világtörténelmi értelemben vett – szocialista formációnak a létrejövele a neki megfelelő elmélet és mozgalom egységét, együttes jelenvalóságát előfeltételezi. A „létező szocializmusra” ez egyelőre nem jellemző. Ha a mai magyar társadalmat nézzük, abban találhatók prekapitalista jellegű mozzanatok, megtalálhatók az ipari civilizációra jellemző, tőkés jellegű mozzanatok – de nehéz lenne sajátosan szocialista vonásokat felfedezni a működésében.

A prekapitalisztikus mozzanatok közé azokat az elemeket sorolnám, amelyeket a nyugat-európai fejlődésben a polgári rendszer meghaladott. Egyik prekapitalista vonása az, hogy nem fejlődött ki benne olyan társadalomszerveződés, amelyet – társadalmi méretekben – autonóm egyének alakítanak ki és termelnek újra folyamatosan. A klasszikus, szabad versenyes nyugati kapitalizmus egyrészt létrehozta a gyári nagyipart, modern technológiát, másrészt viszont – mintegy ennek feltételeként és melléktermékeként – létrehozott egy civil társadalmat. Létrehozta azt az állapotot, amelyben a tömegek – leszakadva korábbi közösségeikről – oly mértékig individualizálódtak, hogy a létfenntartásukról való gondoskodás lényegében teljesen az ő személyes feladatukká vált. Vagyis kialakított egy olyan embertömeget, amelynek tagjai nagyfokú önállóság elsajátítására kényszerültek. A „létező szocializmus” országaiban ilyesfajta felelős önállóságra nem nagyon lehet építeni. Az egyéni függetlenedés ilyen autonómiájának társadalmi méretű kialakulása Magyarországon nem ment végbe sem a Horthy-korszakban, sem a Rákosi-korszakban, sem az azután következő korszakban. Ennyiben a kapitalizmus formációelméleti értelemben vett meghaladásának a szubjektív (az emberi oldalon szükséges) feltételei eddig nem alakultak ki.

Ugyanakkor, miközben a polgári fejlődés történelmileg fontos elemei hiányoznak, mára végső soron mégis ugyanolyan típusú társadalomszervezet jött létre, mint Nyugat-Európában: viszonylagos önállósággal rendelkező részrendszerekből, alrendszerekből felépülő struktúra. Létezik egy többé-kevésbé öntörvényű, elkülönült hatalmi-politikai szféra, létezik egy korántsem szuverén, de bizonyos mértékig mégiscsak öntörvényű, elkülönült gazdasági szféra, továbbá saját törvényszerűségeit viszonylagos önállósággal érvényesítő jogi, tudományos stb. szféra. Ezeknek eltérő, egymásnak ellentmondó, önmagukba záródó részracionálisai között egyfajta nem szerves, közös nevezőre nem hozható munkamegosztás érvényesül. A társadalmi újratermelés az elválasztott, egymás ellenében is működő részrendszerek elegyeként megy végbe.

Ebből a lényegileg irracionális szerkezetből az ismert tervgazdálkodásos szisztéma sem jelent kilépést. Terv ugyan létezik, de a kapitalizmusnál magasabb hatékonyságot eredményező tervszerűség nem. Tehát formailag túlléptünk a tőkés gazdaság logikáján, eredményében azonban nem haladtuk meg azt. Új termelési mód nem alakult ki, inkább csak politikai eszközökkel történő módosítása, visszaszorítása következett be a tőkés típusú rendszernek, a piactudomány mechanizmusainak, miközben döntő elemei – prekapitalista mozzanatokkal keverten – változatlanul érvényesülnek.

A sztálinizmus és a polgári gazdaság közötti párhuzamot én sem tartom túlzásnak. Végző soron a felhalmozás sztálini időszakában is cél volt egyfajta tőkésítés: nem klasszikus kapitalista viszonyok közötti tőketermelés annak érdekében, hogy megteremtődjön a gyári nagyipar. Itt a tőkésítésnek kétségkívül nem közvetlenül a piacra bízott formája, hanem egy politikai eszközökkel vezérelt formája érvényesült, és ez ma is részben így van. A bérmunkásviszony nem szűnt meg, csak módosításon ment keresztül: a munkavégzőt többnyire azért alkalmazza az állami tőke, hogy értéktöbbletet hozzon létre. Az általa termelt értéknek jelentősen alatta maradó bére teszi lehetővé olyan tőketöbblet felhalmozódását, ami a különböző irányú újraelosztási folyamatokban átcsoportosítható.

Kapitalizmus és „létező szocializmus” összevetésekor van még egy fontos összefüggés, amit a forgalomban levő szemléleti evidenciák elfednek: nevezetesen, hogy a termelő emberen uralkodó gazdasági vagy politikai szféra nem valóságos alternatívái egymásnak. A társadalomtörténet azt mutatja, hogy ha egy rendszer szerveződése akár a gazdaság felől indul el, mint a klasszikus kapitalizmus esetében, akár a politikai szféra dominanciája, sőt monopolhelyezete felől indul el, mint a sztálini struktúra esetében, előbb-utóbb kitermeli a saját ellenpólusát. Nyugaton kiderült, hogy az öntörvényű gazdaság és az ennek alapján működő piac sem a gazdasági funkciókat nem volt képes teljesen ellátni (pl. túltermelési problémák), sem feloldani azokat a társadalmi feszültségeket, amelyek a tőke-bérmunka viszony miatt elkerülhetetlenek. Rövid úton kiderült hogy politikai támogatásra szorul, és nem véletlen, hogy a XX. századra a politikai állam, a politikai apparátus a nyugati társadalmakban is jelentős mértékben fölébe kerül a közvetlen gazdasági érdekeknek és csoportoknak. Hasonló közeledési folyamat érhető tetten Kelet-Európában is, ahol a politikai monopolhelyzet jelentette a kiindulópontot, majd – e hatalmas monopóliumot megőrzendő – logikusan hívták életre azokat a gazdasági mechanizmusokat, amelyek a fennálló struktúra létének meghosszabbítása érdekében, alkalmasak voltak a politikai rendszer finanszírozására.

Akár gazdasági öntörvényűség, akár a politikai öntörvényűség mellett foglal valaki állást (akár egy gazdasági szférának, akár egy politikai szférának az automatizmusait tartja fontosnak), akár egy gazdasági, akár egy politikai modernizáció mellett érvel, akár a kettő együttes szükségessége

mellett, lényegében ugyanarról beszél: a társadalmi önkormányzás, a termelői öngazgatás elutasításáról. Nem lehet úgy akarni a gazdasági szféra öntörvényű működését, hogy ez ne a politikai állam és a politikai apparátus erősítését is jelentené egyúttal. És nem lehet sem hosszú, sem középtávon úgy a politikai hatalom dominanciája mellett érvelni, hogy az előbb-utóbb ne váltaná ki a gazdasági automatizmusok rehabilitálását. A kettő lényegileg összetartozik. Csak úgy lehet kilépni a két szférának ebből a szükségképpen egymásrautaltságából, tehát minden látszat-reformerrel egyoldalúságból, ha megnyílik a társadalmi önszerveződés lehetősége, ahol a termelő emberek képességeinek és szükségleteinek van alávetve és ennek megfelelően működik mindkét említett szféra – az összes többi alrendszerrel együtt. Tehát nem sztálinizmus (sztálini eredetű struktúra) vagy piacgazdaság a valódi alternatíva, hanem az, hogy a politikum uralkodik a termelőn, vagy a termelő ember uralkodik a politikumon, illetve a másik oldalról közelítve, hogy a gazdaságnak van alávetve a termelő, vagy a termelő ember szervezi és ellenőrzi a gazdaságot, a gazdálkodást. Ez a döntő kérdés, hiszen a gazdaságnak illetve a politikának a termelő emberrel szembeni elkülönültsége és előnyben részesítése közös érdekkel bír. Mindkettő annak eszköze, hogy a tömegeket távol tartsák a tényleges társadalmi hatalomtól. Annak eszköze, hogy gazdasági és politikai alattvalóként ne férdőzhessenek a társadalmi alapkérdések közelébe, hanem mindenki a többiektől elszigetelődő magánemberként csak a legközvetlenebb személyes érdekeit próbálja érvényesíteni olyan társadalmi területeken, amelyek működésére és ellenőrzésére semmilyen befolyással nem rendelkeznek.

Kapitány Gábor: Induljunk ki abból a realitásból, hogy a mai világban a kapitalizmus uralkodik. Évszázadunkban már nem kizárólagosan, de azért mi még egyértelműen a kapitalizmus korában élünk. Abból azonban, hogy ez a század még nagymértékben a tőke kora, egyáltalán nem következik, hogy csak azt mondhatnánk: a szocializmus utópia és a kapitalizmus az emberiség egyetlen útja. Hiszen a tőke impozáns dinamizmusa korántsem érvényteleníti azt, hogy viszonyai között a gazdasági haszon elve függetlenedik a humánus szempontjaitól: éppúgy érdekében állhat emberi értékek létrehozása, mint azok elpusztítása. Továbbra is érvényes, hogy a tőke, miközben racionalizálja az életet, rengeteg irracionálisumot visz bele; miközben fejleszt, egyben pazarol; miközben egyre okosabbá teszi az embert, mindjobban kiüresíti; miközben fejleszti az egyéniséget, egyre jobban uniformizál; miközben nagy lehetőséget kínál az egyéneknek, az emberek tömegét – még a kivételezett egyeseket is – távol tartja attól, hogy igazán sorsuk urai legyenek; miközben megtanítja az embereket eredményesen dolgozni, elszakítja őket a munkájuk eredménye fölötti rendelkezéstől. Nyilvánvaló: a magukat szocialistának valló társadalmak kudarcaiból nem következik, hogy a kapitalizmust a meghaladhatatlanul legjobb társadalmi formának kellene tartani. Ma is

az a világ baloldali erőinek legfontosabb feladata, hogy a kapitalizmus meghaladásának lehetőségén gondolkodjanak és e lehetőséget növeljék.

Mi lehet ebben a mi feladatunk? Számunkra változatlanul a kapitalista világrendszer a legfőbb kihívás. Tisztában kell lenni azzal, hogy a kapitalizmusban mi is benne élünk. Szembe kell nézni azzal, hogy a mi saját „világunkat” is megosztja. Közvetlenül a saját viszonyainkban kell meglátnunk a kapitalizmus ellentmondásait és elsősorban itt kell küzdenünk a meghaladásáért. Hiszen – ahogy Tütő mondta – itthon is a kapitalizmust láthatjuk a bérmunkásviszonyban, ahol az ember a munkerejét áruba bocsátja, de nincs hatalma körülményei alakítása felett; az olyan versenyben, amit az egyéni szükségletek „kereslete” és az egyéni képességek „kínálata” helyett a haszon által meghatározott piaci kereslet-kínálat alakít; abban, hogy a politikai hatalom a mindennapi társadalmi érdekek fölé emelkedik; hogy az egyén, a csoport eltörpül az állam és a nagy szervezetek árnyékában; hogy a gazdaság fölébe kerekedik a kultúrának; az egyének széttagoaltságában, önkéntesnek vélt bezárkózásukban magánlétük kerítései mögé; a szolidaritás csökkenésében; az ember testi-lelki egészségének szempontjait csak másodlagosként figyelembe vevő technikai fejlesztésben; az ember alkotóból pusztán fogyasztóvá süllyesztésében és sok egyébben.

Kapitány Ágnes: Ez a jellemzés már-már átvezet a mai viszonyainkra keresendő válaszokhoz. A baloldaliság egyik alapvető tartalma a társadalmi egyenlőtlenségek elleni küzdelem. A cél az egyenlő lehetőségek megteremtése: a többség felszabadítása azon korlátok alól, amelyek alól egy kiváltságos kisebbség már felszabadult. A baloldali gondolkodás figyel a lemaradókra és különösen a lemaradás okaira. A társadalmi csoportok bemerevedésének, a kasztosodásnak a megszüntetésére törekszik, egyértelműen értéknek tekintve a felfelé irányuló társadalmi mobilitást, elutasítva az elitizmus érveit.

A baloldaliság másik lényegi sajátossága, hogy nem elszigetelt egyéneken-csoportokban gondolkodik. Az egyenlőtlenségek elleni lázadás eleve olyan emberképet feltételez, amelyben az ember önnön boldogulását összekapcsolja másokéval, s ezáltal társadalmi érvényűnek is érezheti élete tevékenységeit.

A baloldaliságnak a jelenlegi viszonyokkal szembeni kritikája nagyrészt az elidegenedés és annak okai ellen irányul. Az elidegenedés több irányból is nyomorítja az embert: a termelésben, a hatalom, az állam elidegenültségében, az érintkezési viszonyokban. Ennek elutasítása azt jelenti, hogy az egyik legfőbb cél a munka és tulajdon egységének helyreállítása: a termelési eszközök közös birtoklásában keresünk alternatívát a bérmunkára épülő magántulajdonnal és az ugyanúgy bérmunkára épülő állami tulajdonnal szemben.

A baloldali gondolkodás elveti a gazdasági érdekek mindenképp fölé helyezését: tagadja azt a logikát, miszerint előbb a gazdasági jólétet

kell megteremteni, és az élet minőségének javítása csak ezután válhat aktuális feladattá. Olyan stratégiákban gondolkodik, amelyek egyszerre képesek a jólét és az életminőség emelésére. Alapvető kérdésnek tekinti továbbá a hatalom, az állam társadalmi ellenőrzését: nem fogadja el azt, hogy minden az egyének feje fölött dőljön el, hanem azt vallja, hogy az egyéneknek – érdekvédelmi csoportjaikon, mozgalmakon keresztül – valódi lehetőséget kell nyerniük létfeltételeik alakítására.

Az eddigiekből következik, hogy a baloldaliság szemben áll mindazon tendenciákkal, amelyek az egyén érvényesülését másokkal szemben, a társadalmi csoportok érdekkifejezését más csoportok rovására, a nemzetek boldogulását más nemzetek bármilyen alávetése árán, egyes régiók fejlődését mások háttérbe szorításával valósítják meg. Mindezek miatt is a baloldalnak természetellenes állapota minden olyan helyzet, amikor a világ különböző haladó erői egymással szemben pazarolják energiáikat ahelyett, hogy együttműködnének a világproblémák megoldásáért.

Kapitány Gábor: A szocializmus és a kapitalizmus különbsége nem intézhető el a Jó és a Rossz dichotómiájával. Komoly marxista sosem állította, hogy a kapitalista társadalmak rosszabbak volnának a despotizmusnál, a technikai fejlődést ösztönző tőkeviszonyok világa az egyszerű parancsvégrehajtásnál, a demokratikus politikai mechanizmusok az ázsiai birodalmak függésrendjénél, a fogyasztói jólét a nincstelenség kényszerű aszkéziséénél. Ma már közhely, hogy a kapitalizmust tökéletlenebb viszonyok kínálatával nem lehet megdönteni; mint ahogy fejletlenebb alapból egyetlen társadalmat sem lehet megdönteni.

A sztálini (s bizonyos pontokon talán már a lenini) marxizmus egy lényeges kérdésben téved: a munkásság és a tőkés osztályharcából kiindulva nem tud megbirkózni azzal a ténnyel, hogy a munkásosztály rohamra nem tudta összezúzni a tőkés társadalom egészét. A munkásosztály elfoglalt egy területet, de ettől a világban még a kapitalizmus törvényei uralkodnak. A kapitalizmuson belül szemben álló két osztály harcát két „világ” szembenállásává vetítették ki, jóllehet csak egy világ van. Úgy fogták fel, mintha a munkásosztály képviselője teljesen kilépett volna a kapitalizmus fennhatósága alól, pedig a munkásosztály „kilépni” nem, csak (a kapitalizmussal együtt) megszűnni tud. E feltételezett „kilépéssel” a munkásosztály osztályjellege, ha csökkent is, nem szűnt meg. Az történt, hogy az osztályviszony döntően a nemzetek kapcsolatában érzékelhető, s ez befelé sok mindent elfed abból, hogy – mivel a domináns rendszer törvényei az alrendszerekben is működnek – a mi társadalmunkban is a tőkeviszony uralkodik (ami mellelleg szinte szükségképpen változtatja jobboldalivá a pragmatikus baloldaliságot, amely így a szocializmus védelmében is azt romboló erő). A szocialistának nevezett országokban a politikai hatalom valóban a kapitalizmussal szemben álló erők kezébe került – de csak ez. Ahogy Tűtő is utalt rá, új, a kapitalizmust meghaladó termelési mód eddig még nem jött létre, a termelés legjobb esetben

a kapitalizmus ipari termelési módjának szerkezetében történik. Mai világunkban tehát a kapitalizmus uralkodik, amit megdönteni – mint az eredeti marxizmusban elég világosan ki van fejtve – csak a meghaladás eszközeinek birtokában lehet. De melyek ezek az eszközök?

Egyelőre több tudásunk van arról, mik nem – pontosabban: milyen jellegűek nem – a meghaladás eszközei. A kapitalizmust meghaladni nem lehet azon dolgok visszavételével, amelyeket ez a társadalmi forma adott az emberiségnek, kifejlesztvén az állandó haladásnak, az emberiség állandó gazdagodásának húzóerőit, a polgárai fölé növvő állam ellenőrzés alá vonását, az egyéniség tiszteletét, az élet szerves folyamataira figyelő érzékenységet, az egyenlőség eszményét. A kapitalizmus meghaladása nem a kapitalizmus által maga mögött hagyott történelmi erők felélesztésétől remélhető, hanem azoktól a folyamatoktól, amelyeket maga a kapitalizmus hoz létre.

A polgári fejlődés hozta létre, erősítette fel azokat a humánus eszményeket, az ember megbecsülésének azon eszményeit, amelyek megcsúfolása a kapitalizmustól számon kérhető; azokat a technikai vívmányokat, amelyek az informatikai forradalomban felgyorsult fejlődéssel lassan felszámolják a fizikai és szellemi munka elkülönülését, az embernek a technikai folyamat alá rendelését, kiszolgáltatottságát; amelyek a társadalmi létben mindjobban csökkentik magának a termelésnek az arányát, s ezzel a tőkeviszony alapját gyengítik. A polgári fejlődés hozta létre azokat a globális problémákat is, amelyek már nem oldhatók meg a tőke haszonracionalizmusával.

A baloldal újabb lehetősége a technikai fejlődés felszabadítása a (relatív) értéktobblet-termelés uralma alól. Ez a harc gyakran különös formákat ölt: küzdelmet indítanak mondjuk a napenergiával fűtött házak elterjesztése érdekében. Ennek és sok más hasonló törekvésnek nem csupán a környezetkímélés a célja. Sőt, a környezetvédelem ideológiájában, mondhatni, csak szimbolikusan fejeződik ki egy mélyebb törekvés: kivonni a szükségletkielégítést a tőke piactörvényei alól. Haszon a napfűtéses házak építéséből is nyerhető, mint ahogy a biokertészet termékeiből is. Csakhogy ez a haszon – érvelnek nyugati baloldaliak – eltörpül a szén, az olaj, az atomenergia haszna mellett. Törekvésük elsődleges célja tehát az, hogy a világ mind több szeletét – a termelés, fogyasztás, emberi érintkezés stb. mind több szféráját – alakítsák át olyanná, ami nem szolgálhatja többé a gazdasági haszon logikáját.

Az ilyenfajta küzdelem, egyes létszféráknak a haszonracionalitás uralma alóli kivonása persze nem dönti meg a kapitalizmust, ahogy a pacifizmus sem állítja meg a háborút. De a magukat szocialistának nevező társadalmak baloldalának éppen ezekre a kapitalizmuson túli csírákra kell figyelnie. Nem a piac, nem a polgári parlament, hanem az ilyesfajta elemek a fejlett világ legfejlettebb mozzanatai. Hiszen éppen ezek mutatnak a kapitalizmus valóságos meghaladásának, az új termelési módnak az irányába. S az úgynevezett szocialista világ szinte egyetlen

előnye a fejlett tőkés centrumokkal szemben az, hogy a megragadott államhatalom révén ezekben az országokban elvben több az esély az ilyen posztkapitalista tendenciák kikutására, kifejlődésére, mint az őket mindenáron legyőzni, integrálni igyekvő tőkés társadalmakban.

Kapitány Ágnes: A szocialista társadalom még nem a saját alapján fejlődik, s ez komplexusokat okoz a szocialista gondolkodásban: a fejlődés lehetőségét ma is igen sokan vagy a fejlett kapitalizmus másolásában, vagy a tőle való merev, védekező elzárkózásban keresik. A szocializmus specifikumai ma kevésbé mozgósító erejűek. Ez abból is fakad, hogy a célok – eszmények – és a valóság között nagy a szakadék.

Az eszmények és a valóság közti szakadék magát a „szocializmus” szót is szinte használhatatlanná tette, lejáratta: hiszen „szocializmus” néven olyan társadalmi viszonyok szentesítettek, amelyek a feudális – és még fejletlenebb – társadalmak elemeit is tartalmazták, mi több, antikapitalista eszményeikre hivatkozva fel is erősítették. Ilyen vonásai társadalmunknak a patriarchális jelleg, a hierarchikus függési viszonyok, a területi szerveződés vármegyarendszere, széttagoltsága, az urbanizáció gyengesége (a város magához kapcsolja, maga alá rendeli a falut, de nem dinamizálja, nem urbanizálja); ilyen az ideológia intoleranciája, vallásszerűsége, a szellemi szférában is érvényesülő személyi függések és sok egyéb vonás. S ha a szocialista ideológia nem képes helyére tenni ezeket a vonásokat – sőt erősíti őket –, akkor sokak számára a polgári viszonyok kialakította minták (a polgári racionalitás, urbanizáció, a plurális társadalomszervezet, a polgári típusú tolerancia stb.) tűnnek jelen viszonyaink egyedüli meghaladási alternatívájának.

A szocializmus úgy helyeződhet saját talajára, ha a tőkeviszonyon alapuló piacgazdasággal és a centralisztikus államgazdasággal szemben lehetőséget teremt egy harmadik út kifejlődésére: a személyes szükségletekre épülő gazdaság kiépítésére. Ez a harmadik út a társadalmi önszerveződés, öngazgatás útja, amiről ma igen sok szó esik, de alapfeltevéleikhez még nem kerültünk igazán közel. Pedig a társadalomban igen sok olyan lefojtott és jelenleg az egyéni létbe zárt tudás és cselekvési szándék van, amiből építkezhetnénk – de amiket csak egy egészen friss és gyökeres megújulás hozhat felszínre. Az, hogy ma a meginduló alulról szerveződés vonásaival azonosítanak számos, jelen viszonyainkból kiemelkedő konfúzus jelenséget is, s ezek alapján, az anarchia veszélyére hivatkozva, a rend értékét állítják az önszerveződéssel szembe, részben annak a számlájára írható, hogy társadalmunk alapszerkezetében, legfontosabb viszonyaiban egyelőre csak igen kevés érvényesülhet az alulról szerveződés. Ebben a feszültségben is kifejeződik társadalmunk azon sajátossága, hogy a szocializmus stratégiai, célorientált, a világtörténelmi szerephez igazított felfogását valóságos történelmünkben mindinkább kiszorította a taktikai, aktuálpolitikai helyzetek által determinált felfogás és gyakorlat. Pedig a fejlett tőkés rendszerek gazdasági

„behozása” nem követő-idomuló taktikával, hanem éppen a nem kapitalista vonások felerősítésével, ezek kiaknázásával, egy másfajta termelési mód kikísérletezésével valósítható meg.

Tütő László: Ebből az optikából érdemes szemügyre venni a „létező szocializmus” szakirodalmi értelmezésének azt a típusát, amely szerint ez a kísérlet akkor tehet szert világtörténelmi jelentőségre, ha olyan termelési módot tud létrehozni, amely átvezet a tőkésből egy nála termelékenyebb gazdálkodási rendszerbe.

Már volt szó arról, hogy a „létező szocializmusban” nem alakult ki a civil társadalomnak sem a polgári, sem valamilyen szocialisztikus formája. A civil társadalom (társadalmi önszerveződés) hiányából szükségszerűen következik a bürokratikus szervezés túlsúlya a legkülönbözőbb területeken (gazdaság, politika, kultúra stb.). A mindenkori kormányzati hatalom a saját fennhatósága alatt tartja az állami tulajdonban levő termelési eszközök működését. Olyan szabályozás érvényesül, amelynek következtében ezek állami magántulajdonként funkcionálnak: hasznosításukra szellemi és fizikai bémunkásokat alkalmaznak, akik használati javakat és értékpluszt állítanak elő. Így folyamatosan újratermelődik a tőkeviszonynak egy részben piaci, részben politikai közvetítettségű formája. Az értékpluszt elsajátítása (közvetlen felélése, illetve újraelosztása) a kormányzat hatáskörébe tartozik. Az értékpluszt újraelosztásának fő irányai: egyrészt a gazdaság bővített újratermelésének finanszírozása; másrészt a hatalmi struktúra legitimálását célzó karitatív, szociálpolitikai juttatások; harmadrészt a szolgáló állam feladatainak (közigazgatás, honvédelem, oktatás stb.) ellátása. Végeredményben egy háromtényezős újratermelési mechanizmus épült ki, melynek pillérei: az értékpluszt-termelést biztosítandó nemzetgazdasági méretű tőkeközösség, a társadalmi karitatívitásról gondoskodó szociális közösség és az ezek ellentétes irányú törekvésének a kiegyensúlyozására hivatott kormányzat (politikai állam), amely így fölöttük nagyfokú önállóságra tesz szert.

A gazdasági, politikai, szociális, közigazgatási stb. területen érvényesülő bürokratikus szervezés két alapvető következménnyel jár. 1. A hatalmi struktúra számára negatív hatás, hogy a kormányzat nem tudja biztosítani a termelési eszközök optimálisan gazdaságos működtetését, továbbá az újraelosztott értékpluszt optimálisan gazdaságos felhasználását. Így a nemzetgazdaságra jelentős többletterhek rakódnak. 2. A hatalmi struktúra konzerválása szempontjából előnyös az, hogy az állampolgárok a termelési, szociális, politikai stb. területeken nem kapnak döntési és önszervezési lehetőségeket, ezáltal nem alakul ki a kormányzati hatalommal konkurálni képes civil társadalom. Ugyanakkor az ország gazdasági helyzete előbb-utóbb feltehetően rákényszerítheti a kormányzatot a nemzetgazdaság működésének jelentős mértékű ésszerűsítésére. E racionalizálás két alapvető iránya a megtakarítási lehetőségek kihasználása, illetve a termelési eszközök gazdaságilag

hatékonyabb alkalmazása lehet. Az előbbi a nem termelő redisztribúció mérséklését, az utóbbi a termelékenység növelését jelenti.

A nemzetgazdasági szintű racionalizálásban azonban alternatíva mutatkozik. Elképzelhető egy totálisan nyereségcentrikus gazdálkodási rendszer kialakításával. De elképzelhető az állami tulajdon társadalmi tulajdonná történő fokozatos átalakításával is. Ez utóbbinak a kiteljesedett formája feltételezi a következőket:

1. Olyan tendenciájú munkavállalási rendszer létrehozását, amelyben minden termelési eszközzel az az egyén, illetve csoport dolgozhat, aki (amely) a leghatékonyabb társadalmi hasznosítására vállalkozik (termelési demokrácia).

2. A fogyasztási igények társadalmi önköltségen való kielégíthetőségét (fogyasztási demokrácia).

3. A hagyományos szociálpolitikai, közigazgatási, kulturális stb. feladatok jelentős részének társadalmi öntevékenységgé történő átalakítását.

4. A beruházási, fejlesztési kérdések jelentős részének önfinanszírozóvá tételét: olyan szisztéma kialakítását, melyben maguk a fogyasztók döntenek a bővített újratermelésről, vállalva a költségek személyes munkával való fedezetét.

Egy ilyen – a *Válaszúton* kötetben részletesen kifejtett – gazdálkodási rendszer lehetővé tenné az adminisztratív, bürokratikus irányítástól való megszabadulást és elősegíthetné a civil társadalom egy nem polgári formájának megszerveződését.

Kivégzés Kijevben 1942. február 13-án. Előtérben magyar és német katonák